Петро Сас

РОСТАВИЦЬКА КОМІСІЯ ТА ПОЛЬСЬКО-ЗАПОРОЗЬКА УГОДА 1619 Р.

Політико-правова угода між польською владою та Військом Запорозьким 1619 р., що увійшла в історіографію під назвою Роставицька (від гідроніма Роставиця), була спричинена активними спробами політичного режиму Речі Посполитої встановити жорсткий контроль над українськими козаками. Ця угода, яка помітно вплинула на політичні процеси в козацькому середовищі, вже давно привертає увагу вітчизняних істориків. Основний комплекс історіографічних ідей та оцінок, сфокусованих на Роставицьку угоду, сформувався у XX ст. Утім, авторські тлумачення зазначеної угоди не завжди виходили за межі популярного переказу змісту деяких історичних джерел[1].

Інтерес дослідників до Роставицької угоди стимулювало те, що, як припускали деякі з них, вона реально позначилася на перебігу важливих політичних подій початку третього десятиліття XVII ст., зокрема, відновленні 1620 р. православної церковної ієрархії в Україні та Білорусії, а також зробила вкрай радикальним запорозького гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного щодо політичного режиму Речі Посполитої. Подібну ідейну спрямованість має дослідницька позиція Івана Каманіна, яка згодом для окремих його послідовників набула значення своєрідної історіографічної аксіоми.

Отже, на початку XX ст. І. Каманін припустив, що факт зосередження восени 1619 р. козацького війська на чолі з П. Сагайдачним під Білою Церквою та польського війська під командуванням одного з королівських комісарів – коронного гетьмана Станіслава Жолкевського над р. Роставицею, нижче Паволочі, сигналізував про те, що „готова була розпочатися відкрита війна козаків з Польщею". Історик наголошував: оскільки продиктовані королівськими комісарами умови Роставицької угоди для козацтва виявилися надзвичайно тяжкі, адже підлягала ліквідації його судова та адміністративна автономія, то запорожці не вважали за можливе підкоритися. Через це П. Сагайдачний всупереч укладеній угоді одразу приступив до воєнно-мобілізаційних заходів – наказав готувати „бойові припаси" для свого війська. За твердженням І. Каманіна, запорозький гетьман розпорядився скликати

все православне духовенство на церковний собор у Києві з метою „обговорення релігійних та політичних питань", а також „населення на чорну раду під Сухою Діброваю"[2].

Розроблену І. Каманіном схему прийняв Д. Яворницький. Коментуючи її, він зазначив: хоча П. Сагайдачний формально погодився з умовами комісарів, однак "зовсім не думав виконувати їх і готувався до вирішального зіткнення з поляками"[3]. Щодо обставин проведення 1619 р. Роставицької комісії, характеру укладеної польсько-запорозької угоди та її політичних наслідків, то з І. Каманіном та Д. Яворницьким погоджуються, судячи з усього, сучасні українські історики О. Гуржій та В. Корнієнко. На їхню думку, по укладенні Роставицької угоди рішучим планам П. Сагайдачного, котрі йшли врозріз з політичними інтересами офіційної Варшави, завадила Хотинська війна 1621 р., відтак "гетьман відклав усе задумане"[4].

М. Грушевський – один з небагатьох українських істориків, хто досить предметно вивчав цю угоду, вважав її дипломатичною перемогою польської влади над запорожцями. На його думку, поступливість козаків на переговорах із польськими урядовими комісарами спричинили два основні фактори: по-перше, щедрі комісарські виплати запорожцям ("значні гроші"), по-друге – погроза їм військовою силою ("І так привабний дзенькіт золота, з другого боку – хвалький бренкіт польських шабельок рішили діло. Козацька старшина, не сподіваючися виграти оружної боротьби з Річею Посполитою, а на випадок невдачі рискуючи стратити й те все, що їй комісарські пропозиції лишали ще, рішила піддатися і за всяку ціну обминути конфлікт").

За М. Грушевським виходило, що підписуючи угоду, запорозька старшина сприймала її як формальний документ, виконувати який на практиці вочевидь не доведеться. "Нема сумніву, – писав він, – що козацька старшина, уступаючи пресії правительства та його чорній невдячности супроти козацького війська, мала надію, що й сим разом обставини незадовго розвіють всі обмеження вложені на козачину останньою комісією, і зовсім не брала собі їх дуже трагічно". Тобто, укладаючи невигідну для козацтва Роставицьку угоду, запорозька старшина пасивно чекала сприятливого для себе розвитку подій та вірила, що все якнайкраще владнається саме собою. Водночас історик цілком слушно звернув увагу на те, що запорожці не прийняли комісарську вимогу про обмеження їхнього війська трьома тисячами осіб, і що виписку козаків із Війська Запорозького було відкладено[5].

Вивчаючи історію запорозького козацтва та його взаємини із польською владою наприкінці другого десятиліття XVII ст., деякі автори дотримувалися думки, що на момент укладення Роставицької угоди начебто існували реєстрові козаки. Так, І. Крип'якевич вважав, що основу козацького війська

за гетьманства П. Сагайдачного складали реєстрові полки. Він пов'язував пункти Роставицької угоди щодо скорочення чисельності козаків із реформаторськими планами цього запорозького гетьмана, спрямованими на очищення козацького війська від „захожих елементів, що нищили військову дисципліну"[6].

У радянській історіографії Роставицьку угоду розглядали крізь призму соціально-класової диференціації козацтва, поділу його на реєстрових та нереєстрових козаків та повстанської боротьби. Подібний авторський підхід насамперед вирізняє праці В. Голобуцького[7]. Так, у написаному ним відповідному розділі в узагальнюючій праці "Історія Української РСР" (К., 1982) історик зазначив, що влітку 1619 р. під Білою Церквою зібралися понад 10-тис. козаків-повстанців, на придушення виступу яких рушило військо комісарів на чолі з С. Жолкевським. Карателі не зважилися вступити у бій з козаками, а тому розпочалися переговори. Причому повстанці – нереєстрові козаки фактично були від них усунені, бо "у переговори від імені реєстру вступив Сагайдачний із старшиною". Відтак було прийняте рішення про обмеження реєстру трьома тисячами осіб. Комісари із старшиною вирішили публічно оголосити, що за усіма повстанцями зберігаються козацькі права. А зроблено це було з тим, щоб після того, як "вони розійдуться по домівках, скласти тритисячний реєстр"[8]. Ця схема з неістотними змінами наявна і в другому виданні книги В. Голобуцького "Запорозьке козацтво"[9].

У працях сучасних українських істориків можна зустріти твердження, що 1619 р. королівські комісари уклали угоду з реєстровими козаками на чолі із „старшим реєстру" П. Сагайдачним та вписали до реєстру 3 тисячі осіб[10]. В нещодавно опублікованих нарисах "Історія українського козацтва" зроблено спробу довести, що Роставицьку угоду, так само як і Вільшанську (мовляв, укладену 28 листопаду 1617 р), нібито потрібно розглядати як такі, котрі "визначили статус частини українського козацтва, чисельно обмеженої реєстрами"[11].

Деякі дослідники воліють розцінювати той факт, що у жовтні 1619 р. відбулася Роставицька комісія та була укладена польсько-запорозька угода (начебто 7 жовтня), як, з одного боку, практичну реалізацію політики центрального уряду на придушення козацького руху, а з іншого боку – випадковий збіг обставин. Відтак стверджується: оскільки через зрослу воєнну загрозу для Речі Посполитої з боку Османської імперії С. Жолкевський зосередив кварцяне військо на південному кордоні, то „заодно він вирішив приборкати козацький рух, що знову опанував Подніпров'ям". Проте каральна воєнна операція була зірвана, адже коронному гетьману не вдалося захопити козаків зненацька. Довелося йому вдовольнитися переговорами та укласти

польсько-запорозьку угоду, згідно з якою було виділено 40 тис. злотих на утримання козацького реєстрового війська. Причому, хоча складання реєстру було відкладене, із реєстрового війська виключалися „усі ремісники, шинкарі, війти, бурмістри тощо, які вступили до війська протягом останніх 5 років". Як безсумнівна та усталена норма Роставицької угоди тлумачиться її пункт про призначення козацького „старшого" королем і коронним гетьманом[12].

Певну увагу вивченню Роставицької угоди приділено в зарубіжній історіографії, насамперед польській. В межах висвітлення спеціальних тем, які тією чи іншою мірою торкаються взаємин польської влади з українськими козаками 1619 р., історики загально розглядають важливі для них аспекти проведення Роставицької комісії, дають оцінку укладеній 1619 р. польсько-запорозькій угоді та її політичним наслідкам. Йдеться, серед іншого, про наголошення на тому, що згідно з Роставицькою угодою було заборонено морські походи запорожців, встановлено 3-тисячний козацький реєстр, обмежено проживання козаків виключно у королівщинах, визначено критерії, згідно з якими вони могли претендувати на збереження свого соціального статусу тощо[13].

З проведеного вище короткого історіографічного огляду видно, що історики зазвичай досліджували Роставицьку угоду принагідно, а висловлені ними стосовно неї судження доволі суперечливі. Звідси напрошується висновок, що існує потреба розглянути польську урядову комісію з козаками 1619 р. та угоду, якою вона завершилася, на основі ретельного вивчення джерельних свідчень. На наш погляд, при дослідженні цього питання важливо простежити, як насправді у владних колах Речі Посполитої визріла ідея провести 1619 р. урядову комісію з козаками, а також з'ясувати відповідні практичні заходи, до яких вдалася офіційна Варшава. В полі зору дослідника, вочевидь, мусять бути орієнтації політичної свідомості та поведінкові стереотипи, що задавалися, серед іншого, корпоративними інтересами певних соціальних прошарків всередині запорозького козацтва. Поглиблене вивчення переговорних стратегій, церемоніалу, договірних комбінацій і схем, які застосовували запорозькі провідники під час переговорів та вироблення основних документів угоди, є важливим для з'ясування як загального рівня, так і живих прикмет тогочасної запорозької дипломатії. Як видається, подібний дослідницький підхід дасть можливість глибше зрозуміти соціально-політичну (певною мірою і ментальну) природу конфлікту внутрішніх станових інтересів козацтва, що оголився у цей період, а також більш об'єктивно змалювати політичний портрет П. Сагайдачного – одного з основних фігурантів на переговорах від запорозької сторони.

Підготовка польської влади до комісії з козаками 1619 р.

У другому десятилітті XVII ст. на адресу польського уряду лунали погрози турецької влади через морські походи запорожців на володіння Османської імперії, а також надходили численні скарги про завдання козаками збитків шляхетським маєткам у Речі Посполитій. Це спонукало його до радикального вирішення козацького питання через механізм спеціальної комісії з представниками Війська Запорозького. Йшлося про переговори з козаками, які за спеціальним мандатом та з опорою на воєнну силу здійснювали комісари – повноважні представники офіційної Варшави.

Утім, ні Житомирська комісія 1614 р., ні Вільшанська комісія 1617 р. (за результатами останньої було укладено Вільшанську угоду) не дали польській владі бажаного результату – цілковитого упокорення українського козацтва та радикального скорочення його соціальної бази. Через це на сеймі 1618 р., що розпочав свою роботу в лютому, було прийнято ухвалу „Про низових козаків". У ній констатовано, що попри укладену напередодні польсько-запорозьку угоду, козацьке „свавільство" не вдалося викоренити: козаки продовжують утискати й кривдити шляхту, а також на шкоду мирним договорам Речі Посполитої нападають на її сусідів. Відтак, аби добитися, щоб козаки виявляли належний послух польській владі під наглядом призначених („наданих") нею „старших", припинили походи на Чорне море та напади на сусідні держави, сейм ухвалив знову відправити до них комісарів при коронному гетьману. Комісарам надали широкі повноваження, а також інструкції щодо укладення із запорожцями угоди. В разі непокори козаків належало трактувати як ворогів і на них чекала сувора кара[14].

Проте обставини склалися так, що польській владі було не з руки надто квапитися із скликанням „козацької" комісії і ще більше псувати стосунки із запорожцями. Адже вони були їй потрібні, щоб посадити на престол Московського царства польського королевича Владислава, який пішов у московський похід ще 1617 р. і гостро потребував підкріплень. Невдовзі центральному уряду вдалося владнати це питання: у червні 1618 р. на допомогу королевичу рушило козацьке військо на чолі з гетьманом П. Сагайдачним. Відтак не забарилися заявити про себе ті польські політики, котрі воліли тримати запорожців під жорстким контролем шляхетської держави.

У середині жовтня до Сигізмунда III звернувся С. Жолкевський з пропозицією ініціювати розгляд козацького питання на сеймі 1619 р. Він радив включити до королівських інструкцій на шляхетські сеймики пункт про „злісність" козаків. С. Жолкевський мотивував свою пропозицію тим, що

запорожці продовжують ходити у морські походи проти Османської імперії, наражаючи Річ Посполиту на воєнну небезпеку. Свавілля козаків на Запорожжі сягнуло такої межі, що вони зухвало нехтують заборонами морських виправ навіть від своїх товаришів, які воюють у Московській державі в інтересах королевича Владислава. Причому свавільці не зупинилися перед тим, щоб ліквідувати посланців запорозького командування.

За таких обставин коронний гетьман пропонував королю план невідкладних воєнних та політичних заходів, покликаний навести лад серед козацтва. Отже, С. Жолкевський мав намір сконцентрувати проти них коронні сили на Київщині, зокрема, розмістити їх у Київському замку. Задля цього він вважав за можливе перекинути сюди переважну більшість підрозділів, які стояли проти турків і татар на Покутському та Кучманському шляхах. Такі заходи військового характеру він хотів політично підкріпити королівськими універсалами. У них потрібно було, по-перше, оголосити свавільних запорожців ворогами вітчизни та наказати їх ловити і карати смертю, по-друге – заборонити населенню Подніпров'я під загрозою смертної кари постачати на Запорожжя продовольство, порох та інші військові припаси. Черговий сейм мусив приділи пильну увагу приборканню козацтва, оскільки, наголошував С. Жолкевський, краще вирішити цю проблему, аніж через запорожців воювати з турками[15].

Козацьке питання і справді привернуло увагу учасників вального сейму, скликаного на початку 1619 р. Щоправда, йшлося не тільки про наведення серед них порядку, а й про можливе використання їхнього війська у воєнному протиборстві з Османською імперією. На сеймі С. Жолкевський запропонував завдати превентивного удару по Османській імперії з метою захоплення її стратегічно важливих територіальних володінь у Північному Причорномор'ї – між Дністром та Дунаєм. Для цього С. Жолкевський вимагав від сейму виділення величезних коштів – понад 8 млн. злотих для створення 100-тисячної армії. Що ж до участі запорожців у цій кампанії, то польський стратег ставив завдання їхньому флотові захопити Тягиню (Бедери), Білгород та Кілію. На сеймі обговорювалося також питання про можливе використання козаків для блокування татарських сил у майбутній війні з Туреччиною[16]. Однак ці далекосяжні наступальні плани не вдалося реалізувати на практиці як через традиційну нехіть польської шляхти до війни з Туреччиною, так і скромність фінансових можливостей Речі Посполитої.

На цьому сеймі було прийнято постанову "Про козаків". У ній загально окреслено завдання скоротити чисельність козаків до певного обмеженого і контрольованого Варшавою контингенту. Зважаючи на загрозу турецької війни, цього разу не йшлося ні про "козацьке свавільство", ні про те, щоб

виписаних із Війська Запорозького козаків загнати у підданство панів та місцевих урядників, а з непокірними чинити як із бунтівниками й ворогами. Тим козакам, на яких мала поширитися виписка, рекомендувалося тільки те, щоб вони "розійшлися з куп і громад, в яких вони [перебувають] зараз, не наважувалися піднімати корогви, виходити без нашої згоди за кордони, шкодити людям". Було прийняте принципове рішення про взяття на службу ("затягнення") певного числа козаків, в тому числі з огляду на поточний момент ("на теперішню потребу").

Судячи з усього, йшлося про набір порівняно великого козацького війська на тимчасову воєнну службу. На таку думку наштовхує методика його фінансування, на яку спиралися сеймові законодавці. Адже на 1619 р. було поновлено дію тимчасової постанови сеймової конституції 1618 р. про осіб, які отримують платню (de stipendiarijs) від Речі Посполитої. Відповідні кошти мали надходити з таких податків і мит, як, зокрема, "жидівське поголовне", "вірменське мито", відрахування кожного четвертого гроша з "кварти". Причому, в разі нестачі грошей на затяжне козацьке військо, їх належало віднайти за рахунок інших джерел фінансування, що були ухвалені на сеймі 1619 р.[17]

У лютому, тобто під час сеймових засідань, Сигізмунд III письмово звернувся до „старшого, сотників, гетьманів, осавулів та усіх запорозьких молодців", наголосивши, що минулого року козаки своїми морськими походами завдали великих збитків володінням турецького султана. Отже, вони знехтували не тільки забороною короля, а й волею свого товариства, котре пішло до Москви на допомогу королевичу Владиславу і запевнило польську владу, що під час їхньої московської експедиції морські походи будуть припинені. Сигізмунд III повідомляв, що прямо із сейму посилає на переговори з ними королівського дворянина та шляхетського посла від Підляського воєводства Криштофа Бжозовського. Король наказував запорожцям припинити морські походи, в тому числі через те, що у Стамбулі перебуває польський великий посол, і це може негативно позначитися на його посольській місії. Отож, в разі непослуху козаків чекає суворе покарання[18].

Королівська інструкція, яку отримав К. Бжозовський, націлювала його на те, щоб ще до завершення роботи сейму він встиг прозвітувати про своє посольство до козаків. Складачі зазначеної інструкції уявляли собі це так. Королівський посол якомога швидше прибуває до Києва. Вдавшись по допомогу до київських міщан та козаків, негайно відправляє листа на Запорожжя. У ньому наголошує на своєму статусі як королівського посла, котрий уповноважений вести переговори із запорожцями, а також пропонує їм негайно прислати до Києва своїх повноважних представників. Під час поль-

сько-запорозьких переговорів у Києві представник Сигізмунда III повинен був зробити заяву, що король та учасники сейму обурені морськими походами козаків 1618 р. і вимагають у майбутньому припинити подібні дії, які можуть втягнути Річ Посполиту у війну з Османською імперією.

Королівського посла напучували не тільки погрожувати порушникам заборони морських походів суворими покараннями, а й давати їм різні обіцянки. Ті, хто складав королівську інструкцію, якщо і не сподівалися цим повністю виправити „свавільну" природу запорожців, то, вочевидь, мали надію остаточно розсварити їх із своїми товаришами, котрі воювали у Московській державі. Отож, посол Сигізмунда III мав запропонувати зосередженим на Запорожжі козакам не виходити поточного року на чайках в море. За таку доброчесність вони могли отримати жолд за рік, який, згідно з Вільшанською угодою 1617 р., був призначений на все Військо Запорозьке. Для цього їм потрібно небагато – тільки бажання узяти до своїх рук жолд, не чекаючи повернення з московською експедиції козаків П. Сагайдачного, а також поставити підписи та печатку під відповідним підтверджувальним документом.

Якщо ж королівському послу не вдалося б спокусити запорожців у такий спосіб, він повинен був спробувати домовитися з ними за 6 тис. злотих, або й більшу суму грошей. На випадок категоричної незгоди козаків їх належало лякати суворими покараннями та наданням чинності спрямованим проти них королівським універсалам, що вже підготовлені королівською канцелярією[19].

Посольська місія К. Бжозовського до запорожців не виправдала сподівань варшавських політиків. Козаки таки не піддалися на вмовляння королівського посла і не привласнили жолд (гроші та сукно), що зберігався у Київському замку і був призначений для усіх козаків Війська Запорозького[20]. Оскільки представники польської влади пересвідчилися, що від козаків не доводиться чекати зразкової поведінки, то було дано хід відповідним королівським універсалам.

Про настрої в козацькому середовищі, що панували навесні – на початку літа 1619 р., а також плани і практичні заходи польської влади стосовно приборкання запорожців, певне уявлення дають деякі тогочасні листи С. Жолкевського. Зокрема, з них випливає, що наприкінці травня – на початку червня коронний гетьман активно контактував з козаками, маючи на меті привести їх до належного порядку[21].

У своєму листі до Сигізмунда III від 11 червня С. Жолкевський окреслив поточну ситуацію в Україні крізь призму боротьби з козацьким „свавіллям". Нахваляючи володарську мудрість польського короля, коронний геть-

ман давав зрозуміти, що вже винайдено і діє найкращий спосіб загнуздати запорожців, а саме – розіслані по Подніпров'ю універсали Сигізмунда III. Серед іншого, вони містили заборону доправляти на Запорожжя продовольство, порох та інші воєнні припаси. Як із задоволенням констатував коронний гетьман, козаки відразу відчули на собі різке зростання цін (приміром, ціна бочки борошна сягнула 15 талярів). Зазначені універсали, а також чутки про виступ королевича Владислава з військом до Києва – у каральний похід проти запорожців, неабияк їх налякали та присмирили. Оскільки серед них запанував „вовчий пострах", то, за версією С. Жолкевського, це змусило їх заявити, що вони готові за невелику платню знову рушити у Московську державу разом з королевичем Владиславом.

Водночас коронний гетьман висловлював і більш реалістичні оцінки подій, які в той час відбувалося на козацькому Подніпров'ї. Він змушений був визнати, що королівські універсали виконують абияк, економічної блокади Запорожжя, по суті, не існує, а серед козаків нуртують бунтівні настрої. Так, обраний замість П. Сагайдачного запорозьким гетьманом Дмитро Барабаш від імені всієї козацької ради заявив посланцеві С. Жолкевського: „Якщо король не потребує нас на Дніпрі, ми будемо деінде шукати собі шаблею хліба".

Утім, коронний гетьман вважав, що подібні заяви можна ігнорувати. Мовляв, якщо козаки погрожують переселитися на Дон, то нехай ідуть собі з Богом. Адже Запорожжя ніколи не було і не буде без людей: підуть з нього одні, а замість них прибудуть інші. Якщо ж козаки Д. Барабаша і справді рушать на Дон, то це тільки дасть можливість краще загнуздати тих запорожців, які залишаться. Водночас С. Жолкевський був вельми стурбований тим, що козаки величезною силою опанували Подніпров'я. Це може породити нових Лободу та Наливайка, тобто призвести до вибуху козацького повстання. Виразні симптоми такого розвитку подій коронний гетьман вбачав у тому, що серед козаків лунають ворожі заклики вдарити по усій Речі Посполитій, чути „отруйні голоси, які погрожують Кракову та усій Речі Посполитій"[22].

Загрозливі для шляхетської держави тенденції, що набрали силу у козацькому середовищі, з тривогою відзначали також інші чільні польські політики. Так, наприкінці серпня 1619 р. коронний секретар Якуб Задзік повідомляв В. Гембіцькому, що ознайомився з копією листа запорожців до шляхтича Ієроніма Вжеща і дійшов висновку, що, якщо не загнуздати це „хлопство", то воно не тільки спровокує польсько-турецьку війну, а й може збунтуватися проти Речі Посполитої[23].

Що ж до С. Жолкевського, то, за подібних обставин, він вбачав рецепт остаточного вирішення козацького питання у зверненні до традицій „козацької" політики короля Стефана Баторія: створенні реєстрового війська із запорожців, яким командуватиме призначений королем „старший". Причому видатки державного скарбу на продовольство, сукно а також виплату жолду грошима будуть невеликими – 20 тис. злотих. Відтак польська влада отримає подвійну вигоду, адже, по-перше, буде покладено край козацьким нападам на турків і татар, по-друге, протиставляючи „приручених" платнею запорожців решті представників козацького стану, вдасться усунути внутрішню небезпеку, яку становить для Речі Посполитої козацтво.

Тобто, С. Жолкевський був проти того, щоб знищити козаків дощенту. Його план полягав, отже, в істотному скороченні чисельності козаків та запровадженні серед них порядку, який відповідав би інтересам польської влади. Загнуздати ж козацьке свавілля мало допомогти як створення реєстрового війська, так і перетворення подніпровських міст на добре укріплені воєнні форпости. Завдяки цьому центральний уряд зміг би ефективно контролювати ситуацію в регіоні. Особливого значення у своїх „козацьких" планах С. Жолкевський надавав укріпленню Черкас, що дало б можливість, за потреби, встановити економічну блокаду Запорожжя[24].

Вже на початку липня коронний гетьман із Жовкви доповідав Сигізмунду III про те, як на практиці відбувається формування урядової комісії з козаками із числа осіб, яких призначив король. Коронний гетьман вважав, що спочатку потрібно вжити заходів для недопущення нападу турків і татар, а вже потім приступити до проведення комісії з козаками. З метою продемонструвати „поганам" силу коронного війська в Україні, він наказав німецькій піхоті рушити до Канева[25].

За кілька тижнів до початку переговорів королівських комісарів із запорожцями С. Жолкевський написав із Бару листа до гнєзненського архієпископа Вавжинця (Лаврентія) Гембіцького. У ньому він виклав власне концептуальне бачення того, як має відбутися урядова комісія з козаками, а також які принципові засади повинні лягти в основу майбутньої польсько-запорозької угоди. Коронний гетьман продовжував стояти на тій точці зору, що урядовій стороні потрібно домовитися з козаками без збройного зіткнення з ними, тобто досягти взаємної згоди шляхом переговорів. Він стверджував, що дотримується саме такої лінії, оскільки постійно контактує із запорожцями – листується та відправляє до них своїх посланців. За його словами, аналогічно чинить також і Сигізмунд III[26] (у червні король відправив на Запорожжя свого посланця шляхтича Ісайковського)[27].

Під час подібних контактів С. Жолкевського з козаками з'ясувалося, що вони вимагають винагороди за свою „московську службу". Коронний гетьман рекомендував Сигізмунду III не ігнорувати дану вимогу. Він дав зрозуміти, що запорожцям можна запропонувати не більше 20-30 тис. злотих. Виплата запорожцям винагороди за участь у московському поході уявлялася С. Жолкевському своєрідним маневром, що відвертає. Адже згідно з його задумом, після отримання цих грошей величезна маса козаків повинна розійтися. Відтак з'явилася б можливість укласти угоду про військову службу та повинності тільки із „старовинними" запорожцями.

Коронний гетьман волів досягнути поставлених цілей шляхом м'якого умовляння козаків. Він хотів уникнути гострого на них натиску, адже наслідки цього важко було спрогнозувати. С. Жолкевський був переконаний, що в державних інтересах потрібно зберегти добрі стосунки з козаками та не втратити їхнє військо, котре добре прислужилося інтересам Речі Посполитої під час московського походу („тепер небезплідна була їхня послуга у Москві"). Він звертав увагу на те, що з огляду на поточну політичну ситуацію – ненадійний мир з Османською імперією, потрібно розраховувати на сили запорожців.

Коронний гетьман вітав виявлене учасниками двох останніх сеймів бажання бачити козаків на воєнній службі шляхетській державі з виплатою їм щорічного жолду. На його думку, запорожці, які отримуватимуть жолд, не тільки самі не ходитимуть у морські походи, а й заборонятимуть це робити іншим. Примирившись саме за таким сценарієм з козаками, можна буде розраховувати на їхню більш охочу службу Речі Посполитій у майбутньому[28].

Водночас С. Жолкевський не уникав заяв про готовність шляхетської держави загнуздати козаків силою зброю. Так, на початку червня 1619 р. він вважав за потрібне поділитися подібними планами з молдавським господарем Каспаром Граціані: по залагодженню стосунків з турецьким сановником та воєначальником Іскандером-пашею, польська влада візьметься за козацьке розбійництво ("піднімемо зброю проти козаків, котрі чинять розбої – і зробимо те безумовно, якщо тільки нам у цьому не перешкодять турецькі і татарські війська")[29].

Навряд чи може бути сумнів, що подібні войовничі заяви С. Жолкевського по суті були політичною риторикою і переслідували певні зовнішньополітичні цілі. Тим часом справжні наміри коронного гетьмана щодо козаків вочевидь постали у розглянутій вище кореспонденції – його листуванні з Сигізмундом III та В. Гембіцьким, тобто особами, які реально впливали на політику центрального уряду в цій сфері.

Попри те, що 1619 р. С. Жолкевський загалом не розглядав воєнний конфлікт як найкращий спосіб вирішення козацького питання у Речі Посполитій і не хотів звести нанівець воєнні сили запорожців, варто пам'ятати, що незадовго до цього – восени 1617 р., він рішуче вів комісарські сили на комісію з козаками, натхненний проектом цієї комісії про скорочення їхнього війська до однієї тисячі осіб[30]. Отже, було б наївно вірити, що коронний гетьман 1619 р. вже подолав у собі ворожість до „свавільства" та „хлопства" і став сумирним козакофілом. Насправді, у своєму баченні того, як вирішити козацьке питання, він керувався суто прагматичними резонами: хотів за допомогою певних політичних комбінацій реформувати козацтво, зробивши його не тільки цілком безпечним для політичного режиму Речі Посполитої, а й безумовно корисним для нього. До того ж, козацьке військо могло знадобитися С. Жолкевському у його далекосяжних планах щодо придунайських князівств.

Впевненість коронного гетьмана в успішному втіленні в життя свого стратегічного задуму вочевидь грунтувалася на його багатому політичному досвіді. Певне уявлення про те, якими методами С. Жолкевський досягав своїх цілей, дає його лист, що він його у травні 1619 р. адресував Томашу Замойському – своєму наступникові на уряді київського воєводи. В цьому листі коронний гетьман не приховував, що ставши сам свого часу київським воєводою (1608 р.), він дбав насамперед про те, щоб забезпечити собі якнайбільший владний та політичний вплив у Київському воєводстві. За його відвертим зізнанням, усі вакантні уряди у воєводстві король надавав тільки на його прохання. Причому під контролем С. Жолкевського опинилися не тільки тамтешні урядники. Він хвалився, що легко спрямовував у потрібне йому русло роботу шляхетських сеймиків, дав вказівки, згідно з якими обирали шляхетських послів на сейм і депутатів до Трибуналу.

Задля цього С. Жолкевський невтомно плекав, де тільки міг, мережу своїх агентів впливу. Приміром, одному з таких агентів – київському підкоморію Самійлові Горностаю він надав у пожиттєве держання село Демидів (поблизу гирла р. Ірпінь), що раніше належало до Київського замку. Такий свій крок він пояснив нехитро: мовляв, хотів мати „у цьому краї" зобов'язаних особисто собі людей. Аби зробити відданими місцевих урядників, він давав їм можливість покращити своє матеріальне становище за рахунок коштів, що були призначені для громадських потреб. Так, С. Жолкевський фактично спрямував доходи від київської замкової корчми до кишені київського городничого. Причому жодного разу не поцікавився, чи потратив той із цих доходів хоч якусь дещицю на потреби замкової артилерії та військові припаси.

Напучуючи Т. Замойського бути на уряді київського воєводи таким самим спритником, яким він був сам, С. Жолкевський рекомендував йому подбати про прихильність до себе Сигізмунда III. Причому політично кмітливий коронний гетьман, який діяв за принципом робити людей зобов'язаними власній персоні, давав зрозуміти, що, мовляв, у цій справі Т. Замойському аж ніяк не обійтися без його допомоги („доведеться з цим почекати, дасть Бог, будемо при королю й[ого] м[илості], то швидше доб'ємося цього, [діючи] рука в руку"). С. Жолкевський радив також Т. Замойському налагодити стосунки з впливовими у воєводстві особами, зокрема київським підкоморієм Стефаном Немиричем та земським суддею Яном Аксаком. Коронний гетьман рекомендував йому написати також до запорозького гетьмана П. Сагайдачного, аби той посприяв приязному ставленню козаків до київських міщан. Відтак останні почувалися б у великому боргу перед своїм добродійником – київським воєводою („Гадаю, що в[аша] м[ілість] (Т. Замойський. – *П.С.*) зволиш написати і до Петра Конашевича (alias [інакше] його називають Сагайдачним), який є гетьманом запорозьких козаків, звернувшись з добрими словами, нагадавши, щоб [козаки] ласкаво поводилися з київськими міщанами: цим, в[аша] м[ілість] зробиш міщан зобов'язаними собі")[31].

Неважко переконатися, що С. Жолкевський був неабияким майстром закулісної політичної гри. Його владні впливи ґрунтувалися на близькості до короля та фактичному статусі як одного з ключових сановників Речі Посполитої, а політична верткість полегшувала досягнення поставлених цілей. Із цим досвідченим політиком козакам довелося мати справу під час проведення з ними урядової комісії.

Як зазначалося, Сигізмунд III також активно переймався вирішенням козацького питання. З одного боку, він розсилав по Україні грізні універсали проти козацького „свавілля", а з іншого – робив певні політичні реверанси у бік впливової козацької старшини. 23 липня 1619 р. король видав універсал про взяття П. Сагайдачного та його родини під королівський захист.

У цьому документі Сигізмунд III висловив подяку "старшому" Війська Запорозького, тобто запорозькому гетьману П. Сагайдачному, за його участь у московському поході запорожців 1618 р. в межах воєнної кампанії королевича Владислава. Король хвалив запорозького гетьмана за лояльність до польської влади. Він наголошував, що П. Сагайдачний разом із „старовинними товаришами" на волості тримають у слухняності козаків. Причому йшлося насамперед про приборкання „неправдивих" козаків – тих, котрі безпідставно пристали до Війська Запорозького, а також дотримання заборони морських походів проти Османської імперії. Тобто, по суті король звертав увагу на ревне виконання П. Сагайдачним та його прихильниками від-

повідних пунктів Вільшанської угоди 1617 р. Відтак Сигізмунд III запевнив козацького гетьмана у своїй ласці і взяв під королівський захист його самого, дружину та нащадків, пообіцявши, що не допустить їх "нікому, жодній особі, ні в чому турбувати"[32].

Впадає у вічі, що Сигізмунд III видав свій універсал П. Сагайдачному після того, як вже минуло більш ніж пів року після закінчення польсько-московської війни 1617-1618 рр. і, водночас, незадовго (менш ніж 1,5 місяці) до видання ним універсалу про проведення 1619 р. урядової комісії з козаками. Тобто, в зазначеній ініціативі Сигізмунда III виразно простежується політична підоснова: напередодні проведення чергової урядової комісії з козаками заохотити "старшого" і "старовинних" запорожців до співпраці з урядом у справі встановлення офіційною Варшавою жорсткого контролю над Військом Запорозьким. Заради цього король у своєму універсалі вочевидь навмисно перебільшував відданість П. Сагайдачного та старшинської верхівки Вільшанській угоді, що суперечила інтересам тисяч рядових козаків.

3 вересня 1619 р. з'явився універсал Сигізмунда III про проведення урядової комісії з козаками. Король призначив комісарами сімнадцять осіб. Більшість з них були впливовими урядниками та магнатами – коронний гетьман С. Жолкевський, польний гетьман Станіслав Конецьпольський, краківський каштелян, володимирський, білоцерківський, переяславський, черкаський і канівський староста князь Януш Острозький, київський воєвода Т. Замойський та ряд інших. Звісно, що такі сановні комісари могли значно посилити урядове військо своїми приватними загонами.

Сигізмунд III змушений був констатувати, що зусилля комісарів попередніх комісій щодо приборкання козацького "свавільства" не дали очікуваних результатів. Тим часом зростання числа козаків в Україні спричинюється не тільки до конфліктів з турками і татарами, а й "може зашкодити Речі Посполитій". Загалом у королівському універсалі від 3 вересня 1619 р. не було якихось принципово нових настанов комісарам порівняно з універсалом про проведення Вільшанської комісії 1617 р. Сигізмунд III вимагав припинити морські і сухопутні напади запорожців на Османську імперію, обмежити число козаків певним контингентом, узятим на службу Речі Посполитій. Водночас Сигізмунд III у своєму універсалі дещо змінив підхід до механізму "реєстрування" козаків. Власне, він наголосив на призначенні реєстровцям "слушного жолду", приділив увагу його структурі (грошове жалування і натуральні виплати сукном), а також термінам сплати[33].

Судячи з усього, Сигізмунд III вирішив скористатися ухвалою про фінансування затяжного козацького війська, що була прийнята сеймом 1619 р.

через загрозу війни з Туреччиною, оскільки хотів спокусити запорожців грошима. А розділивши козаків на тих, які можуть претендувати на "слушну" платню з державної скарбниці, і тих, кому не усміхалася така перспектива, набагато легше було, як, очевидно, гадали у Варшаві, вирішити "козацьке питання" у бажаному для польського уряду напрямку.

Переговорний марафон

Із сімнадцяти комісарів, яких призначив король, в проведенні комісії з козаками взяли участь тільки восьмеро, тобто менше половини: С. Жолкевський, С. Конецьпольський, Т. Замойський, а також руський воєвода Ян Данилович, кам'янецький і брацлавський староста Валенти-Александр Калиновський, жигвольський староста Томаш Шимкович-Склінський, ротмістр Тиберій Злотницький і шляхтич Ян Білецький. Попри те, що з'явилися не всі магнати з числа тих, на яких король поклав відповідну місію, комісарське військо було чималим, очевидно не меншим, аніж під час проведення Вільшанської комісії (в той час його чисельність сягала близько 8 тисяч)[34]. Фактичний керівник урядової комісії – С. Жолкевський не став особливо мудрувати: так само, як на початку польсько-запорозької комісії 1617 р., повів своє військо під Паволоч, де воно отаборилося над р. Роставицею. Оповіщені ж про комісію козаки розбили свій табір неподалік Білої Церкви на річці Узені.

Згідно з інструкціями, які отримали комісари, їм належало ознайомити козаків з вимогами, викладеними в базовому документі комісії – постанові стосовно майбутньої угоди, а також узгодити в ході переговорів цей документ. Окрім того, вони повинні були отримати від запорожців письмову відповідь на цю свою постанову. Надаючи великого політичного і правового значення відповідному документу Війська Запорозького, комісари доклали значних зусиль, щоб до нього не увійшли невигідні польській владі пункти[35].

Отже, укладена в жовтні 1619 р. польсько-запорозька угода складалася із двох взаємопов'язаних документів: комісарської постанови від 8 жовтня (представників Війська Запорозького вперше ознайомили з нею у польському таборі над р. Роставицею), а також письмової відповіді запорожців на представлену комісарами постанову. Лист-відповідь козаків, що в деяких документах фігурує під терміном „реверсал", вони узгодили з представниками урядової сторони та підписали у своєму таборі над р. Узень, неподалік Білої Церкви. Тобто, Роставицьку угоду потрібно датувати 8-17 жовтня 1619 р.

Польсько-запорозькі переговори розпочалися, очевидно, напередодні 8 жовтня із прибуттям до комісарів козацьких послів – Яна Костжевського, Петра Одинця, Яцини, Ратибора Боровського та інших – усього близько 20 осіб. Комісари виклали їм свої вимоги. Про хід переговорів у польському таборі майже немає інформації. Як можна судити з листа С. Жолкевського до Сигізмунда III, написаного по гарячих слідах укладення польсько-запорозької угоди, ці переговори були досить гострі та напружені. За словами коронного гетьмана, запорозькі посли вдавалися до різних "викрутів": наполягали на включенні до свого реверсалу вигідних для них пунктів. Насамперед хотіли мати у майбутній угоді застереження про своє право "вільно виходити на море за здобиччю", якщо їм вчасно не виплатять жолд. Однак польська сторона рішуче відкинула подібні претензії[36].

На завершальній стадії переговорів С. Жолкевський відправив своїх представників до запорозького табору під Білою Церквою. Виконати посольську місію він доручив комісарам Т. Шимковичу-Склінському, Т. Злотницькому та Я. Білецькому, яким асистували шляхтичі І. Вжещ, Михайло Холімовський і Валер'ян Ставський. Зберігся їхній звіт про своє посольство – лист з-під Білої Церкви від 15 жовтня до С. Жолкевського[37]. Цей документ містить у собі цінну інформацію про польсько-козацькі переговори, оскільки подає їх у проекції зсередини. Серед іншого, він проливає світло на військові ритуали та механізм дії козацької демократії, дає можливість подивитися на переговорні програми і стратегії сторін без надмірного ретушування "чорнових" деталей (чим вирізняються підсумкові тексти документів Роставицької угоди). Більше того, завдяки цьому джерелу певною мірою можна заглянути за лаштунки офіційних переговорів комісарів з П. Сагайдачним та його близьким оточенням.

Отже, на світанку 15 жовтня з польського табору над Роставицею в напрямку Білої Церкви виїхали комісарські делегати. Вони досягли місця розташування запорожців на Узені якраз тоді, коли козаки готувалися до військового огляду. Перед греблею через цю річку комісарів зупинили і запропонували їм зачекати, бо шикування козацьких полків ще не завершилося. Як писали Т. Шимкович-Склінський, Т. Злотницький і Я. Білецький у листі до С. Жолкевського, їм довелося досить довго стояти перед греблею, спостерігаючи за тим, як навпроти на горі то з'являлися, то зникали за нею козацькі підрозділи, що маневрували.

Нарешті комісари рушили з місця: їм запропонували особисто прийняти військовий огляд. В розташуванні козацького табору назустріч посланцям С. Жолкевського виїхав на коні гетьман П. Сагайдачний. Він провів з ними коротку розмову. Комісари заявили, що для них важливим є не військовий

огляд, а переговори щодо укладення польсько-запорозької угоди, обмін сторін цих переговорів взаємно узгодженими договірними документами: комісарською постановою та запорозьким реверсалом.

Проте П. Сагайдачний наполіг, щоб комісари оглянули козацькі полки, які стояли у своєрідній плац-парадній готовності. Подібні процедури у ті часи не були новиною і відбувалися в межах так званого попису війська. Так, у „затяжному" війську (від слова „затягувати", тобто вербувати, набирати на воєнну службу) попис означав насамперед польову реєстрацію особового складу; його проведення вважалося офіційним початком служби і передбачало складення присяги завербованими солдатами та видачу їм грошового авансу за перший квартал[38].

Що ж до організованого П. Сагайдачним попису війська над р. Узень, то він відбувався в межах певного ритуалізованого військового дійства. Козаки вишикувалися у повному озброєнні по своїх полках. Королівські комісари оглянули їх разом із П. Сагайдачним, який сидів на коні. Поряд із запорозьким гетьманом вочевидь була старшинська "свита". Його мусив супроводжувати військовий писар, оскільки під час попису були використані реєстрові списки особового складу козацького війська.

На комісарів неабияке враження справила висока оснащеність козацького війська вогнепальною зброєю. "Люд майже увесь вогнистий, рідко хто з луками", – так вони відгукнулися про побачене. Комісарській трійці вручили реєстр особового складу війська. Згідно з ним в одинадцяти полках налічувалося 10600 козаків. Щоправда, на думку комісарів, запорозьке військо не перевищувало 8 тис. осіб.

Перед командуванням Війська Запорозького та представниками урядової комісії кожен полк салютував рушничними (мушкетними) залпами. Кульмінацією військового попису став огляд бойової готовності запорозької артилерії. Близько двох сотень приставлених до неї козаків-піхотинців салютували пострілами із рушниць, а гармаші залпом вдарили із гармат. Потім полки розвернулися до обозу і знову опинилися перед очима комісарів, а далі вони помарширували на визначені їм місця дислокації.

Що спонукало П. Сагайдачного приурочити військовий огляд до прибуття комісарів у козацький табір і чому він так наполягав на їхній участі в проведенні "попису"? Можливо, гетьман хотів справити на комісарів враження військовим вишколом та бойовою готовністю свого війська? Адже недаремно комісарів довго не пускали до місця розташування запорожців, де відбувалася активна підготовка до парадних екзерцицій. Прагнення запорозького гетьмана показати "товар лицем" тут очевидне. Адже вдало проведений військовий огляд давав можливість, з одного боку, наочно продемонст-

рувати потрібність Речі Посполитій такого боєздатного війська, а з іншого – засвідчити воєнну потугу запорожців на даний момент. Обидві ці речі були зовсім не зайвими під час польсько-козацьких переговорів.

Якщо П. Сагайдачний і переслідував такі цілі, проводячи військовий огляд, то навряд чи вони були основними. Тим часом, як зазначалося, під час вимушеного інспектування Т. Шимковичем-Склінським, Т. Злотницьким і Я. Білецьким та їхньою свитою козацького війська їм вручили реєстр (список) особового складу одинадцяти полків. Комісари негайно переслали цей реєстр С. Жолкевському. Передача польській стороні даного документа є доволі прикметною. Стає зрозуміло, що складення реєстру запорозького війська було наперед задуманою акцією. Адже козаків фізично не могли переписати у той час, як комісари якусь годину-другу стояли в очікуванні перед греблею через р. Узень, здалеку спостерігаючи за невпинними маневрами запорозьких полків. Отже, це відбулося напередодні їхнього приїзду під Білу Церкву. Загалом подібна практика польового обліку козаків не могла бути для Війська Запорозького чимось незвичайним. Запорозька канцелярія технічно була готовою достатньо оперативно складати реєстрові списки, адже у полках були свої писарі[39]. Подібні реєстри складали і в подальшому – напередодні Хотинської битви 1621 р.

Для запорозького гетьмана не було секретом, що під час проведення урядової комісії комісари вимагатимуть скорочення чисельності козацького війська. Є підстави стверджувати, що П. Сагайдачний мав стосовно цього певний наперед розроблений план дій, а саме – керувався відповідними ухвалами козацької ради, яка відбулася у липні 1619 р. в Києві. На цій раді вирішили, що „старовинні" козаки (бувалі запорожці, котрі зберігали вірність козацькому способу життя та рицарським традиціям, заслужені ветерани, старшини, чисельність яких на той час сягала близько десяти тисяч) повинні стати на державну військову службу Речі Посполитій. Водночас було ухвалено вигнати із Війська Запорозького „новітніх козаків" – насамперед недавно покозачених селян, запропонувавши їм повернулися до селянського плуга[40].

Відтак, у жовтні 1619 р. П. Сагайдачний та його близьке оточення хотіли добитися від польського уряду поступок для „старовинних" запорожців (які воліли пристосуватися до політичної моделі Речі Посполитої), принісши в жертву „новітніх" козаків. Вочевидь через це запорозький гетьман і привів під Білу Церкву близько десятка тисяч запорожців, а не 20-тисячне військо, як було, приміром, під час проведення Вільшанської комісії 1617 р., або з яким він ходив у московський похід 1618 р. Причому зібрати військо у кілька десятків тисяч козаків у той час не складало жодних проблем. Серед ін-

шого, про це свідчить те, що, за оцінками польського уряду, ще на початку 1616 р. чисельність козаків сягала 40 тисяч осіб[41].

Внісши ж у реєстр приведених під Білу Церкву козаків, П. Сагайдачний фактично сигналізував С. Жолкевському та іншим комісарам, які отаборилися над Роставицею: під його командуванням знаходиться не величезна "свавільна козацька купа", а очищене від попутників добірне запорозьке військо, готове вірно служити королю і Речі Посполитій. Саме тому воно має бути визнане і взяте на службу польською владою.

Тим часом по завершенні військового огляду П. Сагайдачний запросив Т. Шимковича-Склінського, Т. Злотницького, Я. Білецького та їхніх супутників на обід, що мало стати зав'язкою офіційних переговорів. На обіді комісари запропонували зібрати козацьку раду. Їм пішли назустріч. "За нашим проханням, – писали комісари у звіті про своє посольство, – одразу вдарили в бубон на раду, на яку пішли, мало що забавившись їжею".

Взявши на раді слово, комісари церемонно наголосили на високій бойовій готовності козаків та подякували їм за це від імені коронного гетьмана. Коли дійшло до читання пунктів комісарської постанови, вони почали переконувати козаків, що у галасі та велелюдді радного зібрання неможливо про щось домовитися. Для цього, доводили комісари, потрібно обмежитися невеликим колом учасників переговорів. Не виключено, що під час обіду з П. Сагайдачним комісарам порадили наполягати на переговорах у вузькому колі (подібна переговорна процедура практикувалася на козацьких радах). Врешті-решт запорожці дозволили провести вузьку, очевидно, старшинську раду. На переговори вони делегували П. Сагайдачного та ще кілька десятків осіб.

Каменем спотикання на цих переговорах стало питання про чисельність козацького війська, яке мало стати на військову службу Речі Посполитій з правом щорічно отримувати жолд. Т. Шимкович-Склінський, Т. Злотницький та Я. Білецький передали запорожцям вимогу С. Жолкевського, „щоб зосталося тільки 3000 їхнього війська". Це викликало категоричний протест запорозької сторони, яка висунула такий контраргумент: козаки вже самі виписали п'ять тисяч "неналежних" до Війська Запорозького. На даний момент у Війську залишилися винятково правдиві запорожці ("тепер перебуваємо самі в собі"), будь-яке скорочення їх неприпустиме.

Навряд чи може бути сумнів, що самостійне скорочення запорожцями свого війська, про яке повідомили комісарам у жовтні 1619 р., було проведене з огляду на умови Вільшанської угоди. Причому стимулом до такої акції могли стати рішення липневої козацької ради 1619 р. у Києві. Водночас твердження П. Сагайдачного та його соратників про п'ять тисяч виписаних

із Війська Запорозького козаків явно перебільшене. Такий висновок напрошується тому, що, як і при укладенні Вільшанської угоди 1617 р., в жовтні 1619 р. запорожці знову брали на себе зобов'язання позбутися „не рицарів", приміром, шинкарів і гендлярів. Тобто виходило, що навіть виписка п'яти тисяч сумнівних осіб виявилася замалою, аби очистити від небажаних попутників військо, котре начебто кишіло шинкарями й торгівцями. Як видно, твердження представників запорозької сторони про вже здійснену масову виписку із свого війська радше скидається на переговорний викрут.

Запорожці зробили ще одну спробу ухилитися від вимоги комісарів про обмеження чисельності козацького війська, яке претендуватиме на жолд, трьома тисячами осіб. Їхня пропозиція стосовно цього зводилася до того, що вони розпустять сконцентроване під Білою Церквою військо, а в подальшому збиратимуться великим військом тільки в екстрених випадках – якщо це продиктує нависла над державою воєнна небезпека ("більше не будемо у такій купі – хіба що, якщо станеться гвалт і небезпека Речі Посполитій від неприятелів").

Розвиваючи ідею "виписки без виписування", запорожці – учасники переговорів, переконували комісарів пристати на таку пропозицію: увесь жолд, що буде передбачений за новою польсько-запорозькою угодою – 40 тис. злотих, належить розподілити між усіма козаками Війська Запорозького, власне, у межах складеного ними реєстру у 10600 осіб. Причому вони наполягали, що мовляв, цих коштів вистачить на усіх, оскільки козаки готові затягнути паски, аби тільки зберегти військо у тих межах, що зафіксовані у складеному ними реєстрі. (Не беручи нізвідки стації, самі між собою їх (козаків, які не увійшли до 3-тисячного реєстру. – *П.С.*) прохарчуємо із того жолду, нехай [буде] і по грошу, [та] будемо з ними ділитися"). Отже, йшлося про традиційний для козацької практики принцип, що передбачав пропорційний розподіл належної Війську Запорозькому платні між козаками.

Як можна переконатися, гетьман та інші учасники переговорів від запорозької сторони не були засліплені бажанням будь-що протиснутися до обіцяної С. Жолкевським "годівниці" для трьох тисяч реєстровців. Для них, як і для інших запорожців, вочевидь, мала значення не стільки сума платні, що припаде кожному з них, як те, що запис до реєстрового війська юридично підтвердить та закріпить їхній козацький статус.

Попри те, що П. Сагайдачний та його соратники офіційно заявили про свою категоричну незгоду з вимогою створення 3-тисячного реєстрового війська, у приватних розмовах з Т. Шимковичем-Склінським, Т. Злотницьким, Я. Білецьким та шляхтичами, які їх супроводжували, вони натякали на можливість компромісу. Власне, комісарам запропонували здійснити випис-

ку із Війська Запорозького після того, як козаки розійдуться, причому не знаючи про те, що можуть позбутися козацького статусу ("Приватно нас (комісарів. – *П.С.*) запевняли: "зараз оголосимо в купі, що усі в тій купі залишаються, [а] розпустивши [козаків], легше потім без будь-якого галасу і небезпеки міжусобного кровопролиття швидко [їх] виписати, а якщо зараз оголосили певне число – жодним чином не уникнули б [кровопролиття]")[42].

Закулісна пропозиція запорозької сторони про перенесення виписки на більш пізній час ще не означала згоду на створення 3-тисячного реєстрового війська. Ця пропозиція, напевно, і справді була зумовлена бажанням козацької старшини уникнути кривавого бунту. Утім, дехто з учасників переговорів від запорожців міг запропонувати і самим комісарам втягнутися у небезпечні розбірки поміж козаками з випискою. Принаймні, Т. Замойський, який був прихильником скорочення козацького війська під контролем коронних сил, стверджував, що начебто про це просили самі козаки[43].

Запорозька сторона висловила свою незгоду не тільки щодо обмеження чисельності козацького війська трьома тисячами осіб, які братимуть жолд із державної скарбниці. Вона не погодилася з урядовими вимогами і внесла свої контрпропозиції з ряду інших питань, розгляд яких ініціювали комісари, а саме: про місце виплати жолду; термін виходу козаків із шляхетських маєтностей; складення козаками присяги про дотримання умов угоди, що укладалася.

Отже, П. Сагайдачний та інші запорожці, які взяли участь у переговорах, були проти, щоб реєстровцям їздити по жолд до Львова. Вони хотіли отримувати платню у Києві на руське церковне свято св. Іллі. Судячи з усього, дана контрпропозиція пояснювалася не тільки тим, що географічно Київ знаходився ближче до Запорожжя, аніж Львів, а й політичними резонами, адже Подніпров'я перебувало у сфері владних впливів Війська Запорозького.

Особливо дошкульним для козаків було те, що їх збираються вигнати з шляхетських маєтностей. Вони заявили посланцям С. Жолкевського, що наполягають на відстроченні введення в дію відповідної статті майбутньої угоди до свята св. Іллі 1620 р. Т. Шимкович-Склінський, Т. Злотницький та Я. Білецький визнали цю вимогу слушною.

На переговорах сперечалися і через те, що комісарська трійка добивалася від козаків присяги на дотримання умов нової польсько-запорозької угоди. Запорожці сприйняли це як недовіру до себе, котра шкодить їхній рицарській гідності. Вони апелювали до того, що навіть татари довіряють їхньому слову або поданню руки на знак досягнення домовленості. З цього, між іншим, видно, що у рицарській самосвідомості запорожців публічно

приречене слово та ритуальний жест могли прирівнюватися до письмового документа або складення присяги. Утім, учасники переговорів від запорозької сторони говорили також із своїми опонентами мовою, що була вироблена у шляхетській правовій та політичній культурі. Отож, їхні аргументи зводилися до наступного: акт складення присяги є зайвим, адже цілком достатньо буде листа з їхніми підписами і печаткою, тим паче, що подібним чином вони вчинили під час укладення Вільшанської угоди.

Комісари доповіли С. Жолкевському про реакцію козаків на запропоновані урядовою стороною пункти майбутньої угоди. Вони просили його якнайшвидше дати їм щодо цього свої інструкції[44].

Документи, що були підписані польською та запорозькою сторонами

По поверненні від запорожців Т. Шимковича-Склінського, Т. Злотницького і Я. Білецького С. Жолкевський разом з іншими комісарами внесли певні корективи у свою постанову, котра, як зазначалося, є документом Роставицької угоди. Наслідком візиту Т. Шимковича-Склінського та його колег до козацького табору стала також поява запорозького листа (реверсала) – ще одного документа польсько-запорозької угоди 1619 р. Згрупуємо певним чином найважливіші положення обох зазначених документів[45] та спробуємо їх порівняти, що дасть можливість чіткіше окреслити сутність Роставицької угоди.

1. Службові обов'язки та місце служби козаків, яких уряд брав на постійну військову службу. У цій статті, що включена до комісарської постанови, відобразилися принципи, закладені у Вільшанську угоду: сторожова і розвідувальна служба; оборона переправ; несення служби "на звичних місцях, за порогами"; заборона збройних нападів на сусідні країни, насамперед морських походів з Дніпра проти Османської імперії; заборона чинити утиски та прикрощі людям різних соціальних станів Речі Посполитої. Перед запорожцями були поставлені також нагальні поточні вимоги: покарати тих козаків, які попри заборони вже пішли у морський похід; завершити кампанію знищення своїх морських човнів, яка не була доведена до кінця.

Як випливає із запорозького листа від 17 жовтня 1619 р., козаки погоджувалися з усіма цими пунктами. Щоправда, з якихось причин вони оминули у своєму документі звернену до них вимогу урядової сторони не утискувати та не кривдити представників інших соціальних станів.

2. Виплата жолду запорозьким козакам. Згідно з постановою комісарів, щорічний жолд призначено козакам Війська Запорозького без зазначен-

ня їхньої чисельності (аналогічний принцип закладено у Вільшанську угоду). Сума жолду складала 40 тис. польських злотих. Цю платню козаки отримуватимуть у Києві на руське свято св. Іллі, тобто 20(30) липня, починаючи з 1619 р. У документі, який розглядається, зазначено: під Білою Церквою козакам виплатили жолд, що передбачений умовами Вільшанської угоди (за 1618 р. – 10 тис. злотих і 700 поставів каразії; за 1619 р. – 10 тис. злотих).

Насправді структура і сума зроблених козакам виплат були іншими. С. Жолкевський на той час мав у своєму розпорядженні 30 тис. злотих і 700 поставів каразії, які отримав для потреб комісії від коронного підскарбія. Він виплатив козакам 20 тис. злотих за участь у польсько-московській війні 1617-1618 рр. Йдеться про так звану "винагороду за московські служби". Причому коронний гетьман не хотів фіксувати дану виплату в офіційних документах. Він побоювався, що цим можуть скористатися козаки у майбутньому, висуваючи перед центральним урядом певні свої фінансові претензії. 10 тис. злотих і 700 поставів каразії С. Жолкевський видав запорожцям в рахунок річного жолду, передбаченого Вільшанською угодою. Нарешті, щоб заохотити козаків до виконання умов Роставицької угоди, він виплатив їм із власних коштів (звісно, з подальшим відшкодуванням з державної скарбниці) близько 4 тис. злотих на утримання військових осавулів, пушкарів, а також артилерію. Обережний коронний гетьман подбав, щоб про це також не було згадано ні в "комісарському акті, ні в реверсалах"[46].

Як можна переконатися, запорожцям було виплачено грошову винагороду за участь у московській війні; жолд за один рік згідно з умовами Вільшанської угоди; екстраординарну заохочувальну суму (не передбачену жодною угодою). Усі ці гроші, а також сукно були виплачені на усе Військо Запорозьке, власне, козакам з "реєстру П. Сагайдачного" – 10600 особам, які взяли участь у військовому пописі під Білою Церквою. Тобто, жолд отримали аж ніяк не реєстрові козаки, яких у той час не існувало.

Якщо у комісарській постанові зовсім не згадано про винагороду козакам за їхню службу королю та Речі Посполитій під час польсько-московської війни 1617-1618 рр., то у запорозькому листі (реверсалі) зазначено, що сума винагороди за цю службу, а також жолд за два роки по Вільшанській угоді склали разом 40 тис. злотих і 1400 поставів каразії (із комісарської постанови виходило, що, згідно з умовами Вільшанської угоди за 1618-1619 рр., козакам був виплачений жолд у сумі 20 тис. злотих, а також 700 поставів каразії; з листа С. Жолкевського до Сигізмінда III від 21 жовтня 1619 р. випливає, що загальна сума усіх зроблених запорожцям виплат за

1618-1619 рр., в тому числі за участь у московській війні, склала близько 34 тис. злотих і 700 поставів каразії).

3. Виписка козаків із Війська Запорозького. Дана стаття комісарської постанови за своїм концептуальним спрямуванням фактично була калькою відповідної статті Вільшанської угоди. По-перше, процедурі виписки (вилучення із реєстрових списків особового складу війська, що означало втрату „випищиком" козацького статусу) підлягали усі, кого зараховували до „несправжніх" козаків, зокрема, ремісники, шинкарі, війти, бурмистри, волоцюги. По-друге, за критерій відповідності козацькому статусу брали "стаж" козакування. Якщо під час проведення Вільшанської комісії комісари наполягали на трьох роках (запорожці на двох роках) перебування у Війську Запорозькому, що давало право залишатися козаком, то у жовтні 1619 р. урядова сторона добивалася збільшення цього „залікового стажу" до п'яти років. Водночас не було встановлено, до якої саме чисельності належить скоротити козацьке військо.

З врахуванням заяви запорозької сторони про складність проведення виписки через велике скупчення козаків під Білою Церквою, комісари ухвалили, що запорожці самостійно проведуть цей захід пізніше (його конкретну дату не названо). Про результати виписки, власне конкретну чисельність осіб, яких вони визнають гідними козацького статусу та претендентами на 40000 злотих жолду з державної скарбниці, належить повідомити короля. На підставі даного подання він, на власний розсуд, затвердить конкретну чисельність козацького реєстрового війська. Під час виплати жолду в Києві у день св. Іллі урядовий представник здійснить звірку поданих козаками реєстрових списків з тим, щоб не вийти за межі чисельності реєстрового війська, яка дозволена королем.

Як можна переконатися, запропонований С. Жолкевським варіант скорочення чисельності запорожців до трьох тисяч осіб не був взятий до уваги у підсумковій комісарській постанові. Ніяких секретних домовленостей про це із П. Сагайдачним, власне, як і практичної потреби у цьому, не було. Адже комісари не робили жодного секрету із своєї вимоги досить радикально скоротити Військо Запорозьке. Зокрема, вони записали в акт урядової комісії положення про 5-річний ценз козакування. Це означало, що за бортом Війська Запорозького мали опинитися усі, хто прийшов до нього після жовтня 1614 р. Серед них, напевне, були і ті, хто на заклик польської влади взяли участь у польсько-московській війні 1617-1618 рр.

Отже, згідно із комісарською постановою, козацький статус втрачали, з одного боку, ремісники, шинкарі та інші "не рицарі" за колишніми заняттями, а з іншого боку – ті козаки, які прийшли до Війська Запорозького менш,

ніж п'ять років тому. Як це питання тлумачиться в запорозькому листі? У ньому висловлено згоду виписати "неналежних до рицарських справ людей" – шинкарів, гендлярів та їм подібних. Водночас, порівняно з комісарською декларацією, у козацькому реверсалі наявний дещо інший концептуальний підхід стосовно такого критерію „відбраковки", як тривалість перебування у Війську Запорозькому. Йдеться про те, що претендентами на вилучення із реєстрових списків визнано осіб, які менш ніж п'ять років тому самовільно вийшли з-під юрисдикції своїх панів і стали козаками.

Це суперечило принципу, який обстоювала урядова сторона, згідно з яким усі особи менш ніж із п'ятирічним стажем козакування автоматично ставали „випищиками", адже у реверсалі насправді брали до уваги тільки відповідний термін давності втеч підданих від своїх панів. Якщо, приміром, колишній селянин доводив, що утік від пана понад п'ять років тому (зробити це, вочевидь, було нескладно, оскільки на Запорожжі не вимагали від новоприбулих документальних довідок про особисту свободу), то, незалежно від часу приходу до козаків, не було підстав його виписувати. За такого підходу до виписки правомірність перебування у Війську Запорозькому особисто вільних людей, наприклад, шляхтичів, взагалі не могла бути піддана сумніву.

Таким чином, у реверсалі наявна підміна понять: замість запропонованого комісарами п'ятирічного терміну перебування у Війську Запорозькому як своєрідної перепустки до козацького стану, у запорозькому варіанті зазначеної договірної статті взято за відповідний критерій п'ятирічний термін давності втеч підданих з-під влади своїх панів. Вочевидь, це було зроблено свідомо – щоб мати можливість на власний розсуд тлумачити те, хто має право бути запорожцем.

4. Політико-правовий статус "випищиків" – осіб, позбавлених козацького статусу. Комісари передбачили підпорядкування „випищиків" владі та юрисдикції старост, державців, їхніх намісників, а також панів – "хто під ким мешкає". Відтак для „випищиків" скасовувався козацький військовий суд. Їх було заборонено підтримувати тим козакам, які потрапили до урядового реєстру. Є підстави стверджувати, що на формулювання даної статті вплинули стилістика і зміст проекту ухвали урядової польсько-запорозької комісії, затвердженої на житомирському шляхетському сеймику напередодні проведення Вільшанської комісії 1617 р., а також комісарської постанови, що увійшла до Вільшанської угоди.

Втрата „випищиками" козацьких прав та перехід їх за місцем проживання під владу панів, старост та їх намісників передбачено і в запорозькому реверсалі 1619 р.

5. Переселення у королівщини козаків, які мешкають на волості. С. Жолкевський та інші комісари стояли на тому, що особам із підтвердженим козацьким статусом заборонялося жити на території шляхетських і церковних маєтностей. Вони наполягали на виселенні їх у королівщини. У комісарській постанові зазначено, що козаки, які не вибралися із шляхетських та церковних маєтностей до свята св. Іллі у 1620 р., позбавлялися козацької юрисдикції. Усі вони повинні були перейти під владу та юрисдикцію світських і духовних власників маєтків, на території яких мешкали і мали там нерухомість. Якщо козаки переселилися до зазначеного терміну в королівщини, або ж мешкали там і раніше, то на них накладався обов'язок шанувати владу старост і підстарост, а також при боці цих урядників брати участь у відбитті турецьких і татарських нападів.

Статтю постанови комісарів про обов'язкове переселення козаків із шляхетських та церковних маєтностей у королівщини (під загрозою втрати ними станових прав) запорожці розцінили як кричуще порушення стародавніх вольностей і прав, наданих їм польськими королями. Вони застерегли, що звернуться до короля із проханням залишити їх при своїх традиційних привілеях. Фактично це означало, що запорожці відкладали виконання даної статті до отримання ними відповідного королівського рішення.

У запорозькому листі (реверсалі) внесено зміни до положення комісарської декларації, що нагадувало накладення на козаків боярської повинності, тобто обов'язок виступати при боці старост або їхніх намісників (підстарост) для відбиття нападів турків і татар. Як наголосили автори зазначеного документу, місцевим козакам при вторгненні ворога „не забороняємо вибігти проти нього при пані старості та підстарості, або ж із своїм отаманом, чинячи те, що нам належить". Звідси випливає, що дана стаття має тільки рекомендаційний характер. Причому, козаки могли самостійно виходити проти ворога під командуванням своїх отаманів. Як видно, ці застереження по суті нівелювали роль старост і підстарост як військових начальників для козаків.

6. Призначення запорозького "старшого". У комісарській постанові зазначено: під час укладення Вільшанської угоди запорожці заявили, що „повинні мати з-поміж себе старшого", який разом із козаками мусить складати присягу. Цього „старшого" вони отримають від імені коронного гетьмана. Утім, в жовтні 1617 р. запорожці щодо цього займали дещо іншу позицію. Адже у той час вони заявили про своє бажання „мати старшого від імені (z ramienia) його корол.[івської] мїці (милості), нашого милостивого пана, та коронного гетьмана – нинішнього і того, який буде у майбутньому;

котрий [старший був би] з нашого Війська – достойний і до цього підготовлений, обраний ніким іншим, як нами самими і підтверджений паном коронним гетьманом"[47]. Тобто, король та коронний гетьман визначали (згідно з формулюванням комісарів 1617 р. – „подавали")[48] того, хто повинен бути запорозьким гетьманом, козаки його обирали, а коронний гетьман затверджував.

Той факт, що у жовтні 1619 р. С. Жолкевський та інші члени урядової комісії свою тезу про запорозького гетьмана, який „має бути від імені (z ramienia) йогомосці пана коронного гетьмана", а також тезу про обрання запорожцями гетьмана подали в одному тематичному ключі та політико-правовому контексті, може сигналізувати, принаймні, про загалом терпиме сприйняття комісарами перспективи обрання запорозького „старшого" самими козаками – за умови схвалення і затвердження відповідної кандидатури польською владою. У комісарській постанові зазначено, що цей „старший" підтримує серед запорожців порядок згідно з укладеними польсько-запорозькими угодами; його обов'язком є повне знищення козацьких морських човнів; з питань військової служби з ним контактують король та коронний гетьман.

Щодо запорожців, то вони загалом погодилися із запропонованим комісарами порядком утвердження на своєму уряді „старшого". Водночас козаки зробили стосовно цього певні уточнення. Якщо у комісарській постанові йшлося про те, що козаки отримують "старшого" не інакше, як від імені коронного гетьмана, то у запорозькому реверсалі це розглядалося насамперед як прерогатива короля, а вже потім – коронного гетьмана ("Не заперечуємо проти того, щоб їх милості включили до комісії [те], щоб ми мали собі старшого, [на кшталт того] яким був колись небіжчик пан Оришовський, від імені (z ramienia) його королівської милості, нашого милостивого пана і йогомості пана гетьмана").

Схоже, що, обстоюючи розглянутий вище принцип легітимації "старшого", запорожці хотіли спертися на королівську владу як певну політичну противагу коронному гетьману. Як би там не було, а під час проведення Роставицької комісії питання про офіційне визнання польською владою чинного на той час запорозького гетьмана П. Сагайдачного не було вирішене. Козаки зазначили у своєму листі, що коронний гетьман не став їм призначати (mianować) "старшого" і мав звернутися із цим до короля на найближчому сеймі. Водночас вони застерегли, що пошлють на даний сейм послів від Вій-

ська Запорозького із певними проханнями та висловили сподівання, що остаточне рішення стосовно "старшого" прийме король*.

7. Політико-правові гарантії щодо дотримання польсько-запорозької угоди. Комісари пообіцяли і запевнили від імені короля, що дана польсько-запорозька угода непорушно дотримуватиметься у всіх її пунктах. Вони підписали угоду та приклали до неї свої печатки. Комісари висунули вимогу, щоб "старший" П. Конашевич разом із старшиною та козаками Війська Запорозького склали присягу на дотримання угоди.

У запорозькому листі зазначено, що козаки підтвержують своєю присягою ухвалені пункти угоди, а також подають відповідно оформлений документ з військовою печаткою та підписами запорожців, які були при підписанні та „уміли писати". Писар зачитав текст присяги і козаки присягнули усно, викриками (через акламацію). Тим часом „старші, осавули, полковники" скріпили свою присягу власноручними підписами. Серед тих, хто поставив підписи під реверсалом, були "старший" П. Конашевич, осавул Війська Запорозького Григорій Затеркевич (Затиркович?), військовий писар Лаврентій Пашковський, а також ще одинадцять осіб. Судячи з усього, це були переважно полковники (прикметно, що під Білою Церквою у той час було одинадцять полків): Ян Ярич, Михайло Воловець (Волинець?), Тишко Бобель (Боболь?), Станіслав Золчовський (Яблонський?), Дмитро Прецлавець, Ян Бачинський, Ян Костжевський, Мартин Пневський, Александр Качковський, Іван (Павло?) Гайдученко та Ілля Ільницький. Запис про це було зроблено у Київських гродських книгах[49].

Головні практичні результати Роставицької комісії

Як можна було переконатися, стратегічною метою урядової комісії з козаками, що відбулася у жовтні 1619 р., було забезпечити для польської влади дієвий контроль над козацтвом та покласти край його "свавіллю", насамперед морським походам проти Туреччини та конфліктам з шляхтою. Відтак королівські комісари планували, зокрема, помітно скоротити чисельність козаків, вигнати їх із шляхетських маєтків у королівщини, з виразно

---

* Як можна судити, окреслені у запорозькому листі рицарські чесноти та ділові якості, носієм яких належало бути „старшому", були зроблені з прицілом на конкретну кандидатуру. Адже ідеальний, на думку запорожців, „старший" мусив не тільки дбати про козацьку славу, засвідчену на поприщі рицарського служіння королю та Речі Посполитій, а й уміти домовитися про їхні потреби з королем – якраз цим і вирізнявся П. Сагайдачний (Лист запорожців до королівських комісарів, 17.X 1619. – S. 338).

жандармською метою сформувати з них 3-тисячний реєстровий військовий контингент.

Прагнення комісарів у повному обсязі реалізувати програму урядової комісії зустріло активну протидію з боку запорожців на чолі з П. Сагайдачним. Вони, серед іншого, вносили свої контрпропозиції, що значною мірою відображали інтереси „старовинних козаків", наполягали на відстроченні певних статей майбутньої угоди, переадресовували спірні питання на розгляд королівської влади.

Отже, під час переговорів урядової та запорозької сторін було підписано угоду. Насамперед вирізнимо принципові положення даної угоди, стосовно яких *сторони, які її уклали, дійшли порозуміння*. Йдеться насамперед про регламентацію службових обов'язків, визначення місця служби та окреслення зобов'язань козаків, яких уряд збирався взяти на постійну військову службу, а саме – сторожова і розвідувальна служба, оборона переправ; постійна дислокація на Запорожжі; недопущення нападів козаків на сусідні країни, особливо морських походів з Дніпра проти Туреччини; повне знищення військового морського флоту запорожців. Комісари та запорожці погодилися, що жолд козакам Війська Запорозького складатиме 40 тис. злотих, його видаватимуть на руське церковне свято св. Іллі у Києві, а також що „випищики" втратять козацький статус і перейдуть під владу своїх колишніх панів та місцевих урядників. Комісари та запорожці дійшли згоди стосовно процедури, що підтверджувала дотримання ними умов Роставицької угоди (з боку козаків це було, зокрема, складення присяги).

Положення, щодо яких виникли *розбіжності між польською і запорозькою сторонами,* стосувалися насамперед виписки козаків із Війська Запорозького. Як зазначалося, згідно із комісарською постановою, козацький статус втрачали, по-перше, "не рицарі" за своїми колишніми заняттями (ремісники, шинкарі та ін.), а по-друге – усі особи, які пробули у Війську Запорозькому менш, ніж п'ять років. Якщо у запорозькому реверсалі було схвалено пункт про виписку „не рицарів", то стосовно положення комісарської постанови про п'ятирічний термін козакування як критерій залишення чи вигнання певної особи із Війська Запорозького, зроблено істотне застереження: виписці підлягають запорожці, котрі менш ніж п'ять років тому втекли від своїх панів і стали козаками.

Відмінність позицій сторін, які підписали угоду, простежується з питання про проживання козаків на волості. Комісари були за переселення козаків у королівщини та підпорядкування їх у військовому відношенні місцевим старостам та підстаростам, запорожці ж із цим не погоджувалися. Як

можна було переконатися, не є ідентичною також і позиція урядової та запорозької сторін щодо легітимації запорозького "старшого".

Все це свідчить про те, що укладена 8-17 жовтня Роставицька угода була внутрішньо суперечливим і значною мірою декларативним документом, у якому головно засвідчувалися наміри урядової та запорозької сторін. Комісари не змогли добитися створення козацького реєстрового війська. Як випливає з Роставицької угоди, це завдання відкладалося на майбутнє. Йшлося про те, щоб, по-перше, запорозька сторона самостійно здійснила скорочення Війська Запорозького до оптимальної, на її погляд, чисельності. По-друге, на основі відповідного подання запорожців король на свій розсуд повинен був затвердити чисельність козацького реєстру.

Чи означало це за умови реалізації даного плану (приміром, на основі пропозиції С. Жолкевського про взяття на державну військову службу 3 тис. козаків), що усі запорожці, котрі виявилися за межами реєстрового війська, повинні були втратити козацький статус? З тексту Роставицької угоди прямо це не випливає. Адже у ній йдеться не тільки про реєстровців, місцем служби яких є Запорожжя, а також випищиків, які втрачають козацький статус. У цьому документі регламентується ще й політико-правовий статус тих повноправних козаків, яким належить мешкати виключно у королівщинах і ходити на воєнні виправи при старостах та підстаростах. За цими козаками мали пильнувати реєстровці, аби вони не ходили у морські походи.

Прикметними щодо цього є деякі політичні оцінки та прогнози С. Жолкевського, зроблені ним по гарячих слідах укладення Роставицької угоди. 21 жовтня він написав листа В. Гембіцькому із військового табору над р. Роставицею. Натякаючи на власні визначні заслуги під час проведення комісії, С. Жолкевський доводив, що, мовляв, бойова готовність комісарського війська справила на запорожців належне враження, через що вдалося уникнути кровопролиття й „добрими способами" дійти згоди. Він писав, що козаки, яких начебто було декілька десятків тисяч, вже розійшлися хто куди, а зосталося їх тільки неповних сім тисяч. Коронний гетьман був упевнений, що і ця чисельність козаків буде зменшена, оскільки вони таки дотримуватимуться угоди. Водночас він зазначав, що, якщо виникне потреба захищати Річ Посполиту від ворога, можна буде легко зібрати запорожців не тільки у такій самій чисельності, як восени 1619 р., а й ще у „більшій громаді". С. Жолкевський надіслав В. Гембіцькому та чільним польським сенаторам примірник угоди з підписами і печатками комісарів, а також заприсяжений козаками реверсал з печаткою Війська Запорозького та підписами старшин, які склали присягу з дотриманням формальних процедур (рядові присягнули усно)[50].

Як видно, попри висунену під час польсько-запорозьких переговорів вимогу обмежити чисельність майбутнього реєстрового війська трьома тисячами осіб, С. Жолкевський не розглядав укладену Роставицьку угоду як політико-правовий інструмент для радикального, по суті катастрофічного для запорожців скорочення їхнього війська. Навпаки, у своїх воєнно-стратегічних розрахунках він робив ставку на велике козацьке військо, яке відіграватиме істотну роль в обороні шляхетської держави від зовнішнього ворога.

Порівняно з С. Жолкевським, значно меншим оптимістом щодо практичної реалізації Роставицької угоди, згідно з якою мало бути створене невелике реєстрове військо з щорічним жолдом у 40000 злотих, виявився Т. Замойський. Через кілька днів по укладенні цієї угоди він також написав листа до В. Гембіцького. Серед іншого, Т. Замойський звернув увагу на труднощі та небезпеки практичного здійснення виписки козаків із Війська Запорозького. Оскільки було вирішено, що запорожці самі займатимуться своїм скороченням, то він висловлював сумнів у спроможності проурядової меншості усунути від служби Речі Посполитій більшість козацького загалу. Автор листа до В. Гембіцького вбачав вихід з цієї ситуації в тому, щоб коронний гетьман надав воєнні підкріплення лояльно налаштованим до польської влади запорожцям[51].

Тим часом, не минуло і місяця після укладення Роставицької угоди, як С. Жолкевський писав Сигізмунду III про її чудові плоди. За словами коронного гетьмана, запорожці "прогнали від себе значну частину (wielką część) [козаків] і у всьому, як з нами постановили, показують себе слухняними. Обивателі Київської землі, скинувши завдяки ласці і старанню Вашої Королівської Милості зі своїх шиї таке тяжке ярмо, тепер ніби ожили"[52]. Втішений покладливістю П. Сагайдачного, С. Жолкевський дав знати великому візирю Мехмеду-паші*, що відтепер, мовляв, можна забути про морські походи запорожців проти Османської імперії, бо козаки вже "ніколи не ходитимуть на Чорне море, коли ж і човни, на яких перед тим ходили на море, зіпсовані і попалені"[53]. Відомості про запорозького "старшого", який "їздив

---

* Цього листа не датовано. У ньому згадується про відправку до Константинополя польського посла Ієроніма Отвіновського, який у 1619 р. відбув туди з дипломатичною місією вже після Роставицької угоди (Podhorodecki L. Stanisław Koniecpolski ok. 1592-1646. – Warszawa, 1978. – S. 61). Звідси випливає, що С. Жолкевський, котрий у своєму листі до Мехмеда-паші згадував, окрім іншого, про приборкання "свавільних козаків частково шаблею, частково добрими способами", мав на увазі Роставицьку угоду. Тобто даного листа написано вже після її укладення.

на Низ, попалив і понищив човни", мав і литовський магнат Януш Радзівілл[54].

Справді, ці повідомлення були пов'язані з реальними подіями. П. Сагайдачний здійснював і виписку козаків з Війська Запорозького, і намагався контролювати запорозький флот. Утім, він був неспроможний виконати умови Роставицької угоди у тому обсязі, що був нею передбачений. Прикметно, що проти посланого П. Сагайдачним на Запорожжя „старшого" спалахнув бунт. Цей „старший" спробував перешкодити запорожцям вийти на Чорне море, що виявилося фатальним для нього самого та декого із його оточення. Козаки підняли бунт, втопили у Дніпрі представника запорозького гетьмана та кількох його товаришів, а потім на десяти чайках рушили на Чорне море. П. Сагайдачний доповів про цей інцидент С. Жолкевському, „дуже нарікаючи на свавільство". Він просив, щоб вина за те, „що вчинили деякі свавільці", не лягла на все Військо Запорозьке[55].

Після укладення Роставицької угоди П.Сагайдачному, щоб утриматися на гетьманському посту у Війську Запорозькому, потрібно було пройти між Сциллою і Харибдою бунтівних настроїв „випищиків", розчарування "старовинних" запорожців крахом ілюзій про 10-тисячний урядовий козацький реєстр, а також лояльністю до політичного режиму Речі Посполитої. Чи не тому, щоб зміцнити свій авторитет у Війську Запорозькому, П. Сагайдачний пішов влітку 1620 р. у похід на Крим із 17- тисячним військом[56] (така значна його чисельність аж ніяк не узгоджувалася з буквою і духом Роставицької угоди). 24 червня через бунт „випищиків" запорожці скинули П. Сагайдачного з гетьманства. Новим гетьманом став Яків Бородавка (Нерода)[57].

Як можна переконатися, Роставицька угода не могла задовольнити жодну із сторін, котрі її уклали. Адже королівські комісари не добилися того, щоб у ній чітко була зафіксована чисельність реєстрового війська – не кажучи вже про практичне здійснення набору до нього козаків шляхом їх соціально-станового сепарування. Не вдалося також негайно загнати запорожців у своєрідну станову резервацію на волості – королівщини, а також повернути „випищиків" під владу панів та місцевих урядників. Усе це, безперечно, було тактичним успіхом запорожців на переговорах з комісарами. Утім, П. Сагайдачний та його близьке оточення навряд чи надто раділи подібним досягненням. З одного боку, найбільш дошкульні для козаків положення Роставицької угоди, на яких наполягали комісари, були не скасовані, а тільки відстрочені. З іншого боку, зазнала краху спроба досягти політичного компромісу з польською владою щодо взяття на державну військову службу „старовинних" запорожців, політичною платою за що мав стати їх розрив з „новітніми" козаками.

Польська влада здобула можливість тлумачити і коригувати дану угоду згідно з своїми актуальними політичними інтересами не в останню чергу через те, що договірні статті, які постали в комісарському акті та запорозькому реверсалі, виявилися досить суперечливими, містили двозначні формулювання, а щодо окремих з них остаточне рішення було за королем. Показовим стосовно цього є те, як Сигізмунд III скористався Роставицькою угодою по завершенні Хотинської війни. Готуючи нову урядову комісію з козаками, він виходив із таких принципових засад. По-перше, оскільки в Роставицькій угоді не зазначено чисельність козацького війська, то королівські комісари на нових переговорах із запорожцями повинні зафіксувати цю чисельність на якомога нижчому рівні, по-друге, кількість реєстрових козаків, які отримуватимуть жолд від держави, не може перевищувати 3 тисячі осіб, причому „як на Запорожжі, так і на волості", по-третє, козацькими правами та привілеями можуть користуватися тільки особи, які потраплять до реєстрових списків, а всіх „випищиків" належить позбавити козацького статусу[58].

Тобто, через два роки по укладенні Роставицької угоди король спирався на даний документ, щоб реалізувати програму тотального скорочення чисельності запорозьких козаків. Керуючись отриманими від Сигізмунда III інструкціями (в тому числі щодо надання чинності усім пунктам Роставицької угоди), королівські комісари – київський каштелян Г. Гойський, київський підкоморій С. Немирич, володимирський підкоморій Р. Гойський, київський земський суддя Я. Аксак та ін. спробували провести в Києві у січні 1622 р. урядову комісію з козаками. Проте запорозький гетьман П. Сагайдачний, старшини та козаки, які на той час перебували в місті, відмовилися від подібних переговорів, відклавши їх на більш пізній час – на розгляд загальної козацької ради[59]. Як видно, навіть визначні заслуги запорожців перед Річчю Посполитою під час Хотинської війни 1621 р. не змусили Сигізмунда III відмовитися від наміру втілити у життя Роставицьку угоду у її найбільш тяжкому для козацтва варіанті.

Загалом видається очевидним, що спроба „старовинних" запорожців 1619 р. корпоративно здобути політико-правове визнання з боку шляхетської держави не увінчалася успіхом не через те, що П. Сагайдачний та його соратники припустилися якихось фатальних помилок на переговорах з комісарами. Якщо взяти до уваги, що так само безрезультатною виявилася спроба запорожців утвердитися в політичній системі та соціальній структурі суспільства Речі Посполитої на початку 30-х рр. XVII ст. (у той час вони добивалися зрівняння своїх прав з шляхтою в справі обрання короля)[60], то стає зрозумілим: неподоланною перешкодою для подібних прагнень козацтва була політична система країни з її вузьким шляхетським профілем, у якій не

могло бути гідного місця для непривілейованих станів. Відтак дедалі більше накопичувалося невдоволення українського козацтва політичним режимом Речі Посполитої, що наближало вибух Національно-визвольної війни середини XVII ст.

---

[1] Див., наприклад: Стороженко А. В. К истории Войска Запорожского при Сагайдачном // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. – 1910. – Кн. 21. – Вып. 3. – С. 95-110.

[2] Каманин И. Очерк гетманства Петра Сагайдачного. – К., 1901. – С. 21, 22.

[3] Яворницький Д. І. Гетьман Петро Конашевич Сагайдачний. – Дніпропетровськ, 1991. – С. 41, 42.

[4] Гуржій О. І., Корнієнко В. В. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. – К., 2004. – С. 69, 70.

[5] Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 7. – К., 1995. – С. 381, 382, 385-386.

[6] Крип'якевич І., Гнатович Б., Стефанів З., Думін О., Шрамченко С. Історія українського війська. – Т. 1. – К., 1994. – С. 241-244.

[7] Див., наприклад: Голобуцкий В. Запорожское казачество. – К., 1957.

[8] История Украинской ССР: В 10-ти т. – Т. 2. – К., 1982. – С. 407, 408.

[9] Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – К., 1994. – С. 233, 234.

[10] Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. – К., 2000. – С. 79, 80, 84.

[11] Кресін О. В. Нормативно-правове регулювання козацького станового права // Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. –К., 2007. – Т. 2. – С. 161.

[12] Лях С. Р. Роставицька угода 1619 // Українське козацтво: Мала енциклопедія. – Київ; Запоріжжя, 2002. – С. 417.

[13] Див., наприклад: Prochaska A. Hetman Stanisław Żółkiewski. – Warszawa, 1927. – S. 179, 180; Majewski R. Cecora. Rok 1620. – Warszawa, 1970. – S. 45; Pietrzak J. Po Cecorze i podczas wojny chocimskiej. Sejmy z lat 1620 i 1621. – Wrocław, 1983. – S. 20; Serczyk Wł. Na dalekiej Ukrainie: Dzieje Kozaczyzny do 1648 roku. – Kraków, 1984. – S. 183-185; Podhorodecki L. Stanisław Żółkiewski. – Warszawa, 1988. – S. 243; Podhorodecki L, Raszba N. Wojna chocimska 1621 roku. – Kraków, 1979. – S. 113; Wójcik Z. Wojny kozackie w dawnej Polsce. – Kraków, 1989. – S. 25; Romański R. Kozaczyzna. Warszawa, 1999. – S. 139; Konopczyński Wl. Dzieje Polski nowożytny / Wyd. czwart. – Warszawa, 2003. – S. 253.

[14] Конституція варшавського вального генерального сейму 1618 р. // Volumina legum. – T. 3. – Petersburg, 1859. – S. 157.

[15] С. Жолкевський до Сигізмунда III, 15.X 1618 // Biblioteka PAN w Kórniku. – № 330. – S. 68, 69.

[16] Пропозиції С. Жолкевського щодо оборони Речі Посполитої від турецької загрози, 1619 // Жерела до історії України Руси. – Т. 8. – Львів, 1908. – С. 207, 208.

[17] Конституція варшавського вального генерального сейму 1618 р. – S. 157; Конституція варшавського вального коронного сейму 1619 р. // Volumina legum. – T. 3. – S. 170.

[18] Biblioteka PAN w Krakowie. – № 1051. – S. 363.

[19] Королівська інструкція послу до запорожців К. Бжозовському, 3.II 1619 // Ibid. – S. 363-364 zw. s.

[20] С. Жолкевський до Т. Замойського, 26.V 1619 // AGAD. AZ. – № 406. – S. 31.

[21] С. Жолкевський до Т. Замойського, 2.VI 1619 // Ibid. – S. 36.
[22] С. Жолкевський до Сигізмунда III, 11.VI 1619 // Biblioteka PAN w Kórniku. – № 351. – S. 56-57.
[23] Я. Задзік до Л. Гембіцького, 31.VIII 1619 // AGAD. Extranea. 106/64.
[24] С. Жолкевський до Сигізмунда III, 11.VI 1619. – S. 56 zw. S.-57.
[25] С. Жолкевський до Сигізмунда III, 5.VII 1619 // Biblioteka im. Raczyńskish w Poznaniu. – № 7. – S. 323-325.
[26] С. Жолкевський до Л. Гембіцького, 1.IX 1619 // AGAD. Extranea. 104/63.
[27] С. Жолкевський до Сигізмунда III, 5.VII 1619. – S. 325.
[28] С. Жолкевський до Л. Гембіцького, 1.IX 1619 // AGAD. Extranea. 104/63.
[29] С. Жолкевський до К. Граціані, 7.VI 1619 // Pisma Stanisława Żołkiewskiego. – Lwów, 1861. – S. 401.
[30] Документ урядової комісії з козаками, що ухвалений на житомирському шляхетському сеймику, без дати // Pisma Stanisława Żółkiewskiego. – S. 312.
[31] С. Жолкевський до Т. Замойського, 26.V 1619 // AGAD. AZ. – № 406. – S. 26-29.
[32] Новый документ о Сагайдачном // Киевская старина. – 1902. – Т. 79. – № 11, 12. Документы, известия, заметки. – С. 75.
[33] Універсал Сигізмунда III про проведення урядової комісії з козаками // Pisma Stanisława Żołkiewskiego. – S. 328, 329.
[34] Із свідчень переселенця з України П. Іванова, 20(30).V 1618 // Документи російських архівів з історії України. – Т. 1. – Львів, 1998. – С. 123.
[35] С. Жолкевський до Сигізмунда III, 21.X 1619 // Pisma Stanisława Żołkiewskiego. – S. 361.
[36] Ibid.
[37] Т. Шимкович-Склінський, Т. Злотницький та Я. Білецький до С. Жолкевського, 15.X 1619 // AGAD. AZ. – № 3036. – S. 50-52; Стороженко А. В. Указ. соч. – С. 107-110; Мицик Ю. Нові дані до біографії Петра Конашевича (Сагайдачного). Додатки // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 1998. – № 5. – С. 424-425.
[38] Urwanowicz J. Wojskowie „sejmiki": kola w wojsku Rzeczypospolitej XV-XVIII wieku. – Białystok, 1996. – S. 19.
[39] Документи про перехід на царську службу запорозьких козаків на чолі із Ж. Коншею, грудень 1618 – 14.I 1619 // Документи російських архівів з історії України. – Т. 1. – С. 205, 215.
[40] П. Пачинський до Т. Замойського, 9.VIII 1619 // AGAD. AZ. – № 737. – S. 13, 59.
[41] Королівська інструкція А. Гродзецькому, 20.I 1616 // Жерела до історії України-Руси. – Т. 8. – С. 167.
[42] Т. Шимкович-Склінський, Т. Злотницький та Я. Білецький до С. Жолкевського, 15.X 1619. – S. 51.
[43] Т. Замойський до Л. Гембіцького, 24.X 1619 // AGAD. Extranea. 104/63.
[44] Т. Шимкович-Склінський, Т. Злотницький та Я. Білецький до С. Жолкевського, 15.X 1619. – S. 51.
[45] Постанова та договірні умови королівських комісарів, 8.X 1619 // Pisma Stanisława Żołkiewskiego. – S. 330-334; Лист запорожців до королівських комісарів, 17.X 1619 // Ibid. – S. 334-338.
[46] С. Жолкевський до Сигізмунда III, 21.X 1619. – S. 362.

[47] П. Сагайдачний до королівських комісарів, 31.X 1617 // Pisma Stanisława Żołkiewskiego. – S. 320.

[48] Декларація королівських комісарів С. Жолкевського, Я. Даниловича, С. Конецьпольського та Я. Жолкевського, 28.X 1617 // Ibid. – S. 316.

[49] Лист запорожців до королівських комісарів, 17.X 1619. – S. 338; Biblioteka im. Raczyńskish w Poznaniu. – № 139. – S. 290; С. Жолкевський до Л. Гембіцького, 21.X 1619 // AGAD. Extranea. 104/63.

[50] С. Жолкевський до Л. Гембіцького, 21.X 1619 // AGAD. Extranea. 104/63.

[51] Т. Замойський до Л. Гембіцького, 24.X 1619 // AGAD. Extranea. 104/63.

[52] С. Жолкевський до Сигізмунда III, 15.XI 1619 // Жерела до історії України-Руси. – Т. 8. – С. 205.

[53] С. Жолкевський до Мехмеда-паші, без дати // Pisma Stanisława Żołkiewskiego. – S. 358.

[54] Грушевський М. Зазнач. праця. – Т. 7. – С. 386. Примітка.

[55] Я. Задзік до Л. Гембіцького, 29.IV 1620 // AGAD. Extranea. 106/104.

[56] З реляцій П. Воєйкова та С. Матчина, 13.X 1620 // Документи російських архівів з історії України. – Т. 1. – С. 261.

[57] Сласький до С. Жолкевського, 26.VI 1620 // Biblioteka im. Raczyńskish w Poznaniu. – № 2. – S. 504.

[58] Інструкція королівським комісарам на переговорах із запорожцями, 28.X 1621 // Жерела до історії України-Руси. – Т. 8. – С. 253.

[59] Комісія з козаками, вчинена у січні місяці 1622 р. // Biblioteka Muzeum im. Ks. Czartoryskich w Krakowie. – № 206. – S. 533-541.

[60] Ширше про це див.: Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). – К., 1998.